

Östbuletinen

Nr. 2, 2015, årgång 19

Innehåll

Om gåtor, masker och armeniska vitsar <i>Elena Hellberg-Hirn</i>	2
En tidlös armenisk röst <i>Hans Wolf</i>	8
Minnen av Sovjet 1991 <i>Magnus Ljunggren</i>	11
Recension(av Judah och Dawisha) <i>Anders Fogelklou</i>	16

Sällskapet
FÖR STUDIER AV RYSSLAND CENTRAL
& ÖSTEUROPA SAMT CENTRALASIEN

Om gåtor, masker och armeniska vitsar

Elena Hellberg-Hirn, professor emerita

I situationer av dubbel identitet, som t.ex. uppträder i masker, gåtor och vitsar, uppstår komplicerade meningsstrukturer där verbala och icke-verbala budskap samarbetar. En gåta kan betraktas som verbal maskerad, och en mask som ett gåtfullt eller löjligt objekt, dvs. som en icke-verbal gåta och vits. Vitsar å sin sida kan tjäna som verbala medel för att maskera konfliktladdade sociala relationer, särskilt så i etniska vitsar.

Ett exempel på verbal maskering av politiska, etniska och sexuella spänningar och konflikter utgör vitsar från Radio Jerevan, en internationell form av politisk humor från Östeuropa.

Gåtor

Gåtor fungerar i folkloren som medel att skilja och förena i rituella situationer där främlingar tillåts ansluta sig till de egna efter att ha löst ett antal gåtor: en verbal övergångsrit. Vid bröllop, begravning eller tävling erbjuder gåtorna en modell för en dialogisk integration. Det rätta svaret i gåtan är ett sätt att klara sig förbi tvetydligheterna.

När en rysk gåta nämner en ung flicka het inuti, är det rätta svaret *samovar*, och inte vad man annars tänkt, fastän just den möjligheten är en del av nöjet med att gissa gåtan. Denna lekfullhet förenar gåtorna med vitsarna, och som överallt i muntlig tradition, genregränserna är suddiga.

I Sadovnikovs klassiska gåtsamling från 1876 finner man en avdelning med gåtor med ett fråga- och svar -mönster, där de ologiska svaren förvandlar gåtan till ett skämt:

Varför blundar tuppen när han gal?

-- För att visa att han kan noterna och sjunger utantill.¹

En sådan kontamination av gåta och absurd vits går i modern rysk tradition under namnet *armjanskaja zagadka*, en armenisk gåta. Den utgör en del av den barn- och ungdomsfolkloren. Den armeniska gåtan kan vara verbal eller visuell (pussel, teckning, gester) och dess utmärkande drag är absurditeten: att svaret inte är kongruent med frågan. Ofta uttalas dessa gåtor med stark armenisk brytning och bristfällig grammatik, så att man får ett intryck av en dum främling – en person inför vilken vem som helst kan känna sig överlägsen. Traditionellt refererar gåtorna till Karapet, en ironisk benämning på den kollektiva armeniern, som i ryskt talspråk även betecknar en kortvuxen mansperson.

¹ D. N. Sadovnikov, *Zagadki russkogo naroda*, Moskva 1959, s. 2460.

Vad är det: mörker runtomkring, nöje i mitten?

-- *Karapet på bio.*

Vad är det: fyra ben inunder, kolera ovanpå?

Det finns inga logiska svar på en armenisk gåta. När man gett upp, serveras svaret av den som ställde frågan:

-- *Det är Karapets hustru på en häst.*

(*Kolera* är en rysk svordom riktad mot kvinnor.)

Den falske armeniern både ställer frågan och ger svaret. Lyssnarens roll är passiv. Men det är faktiskt lyssnarna som blir målet i överlägsenhetsspelet praktiserat av skämtaren i armenisk maskering, med dess implikationer av etnisk underlägsenhet gentemot ryssarna.

Masker

Ursprungligen tjänade maskerna magiska och rituella syften, men i våra dagar används de mest för underhållning i maskerader, karnevaler, teater, etc. En mask åstadkommer en visuell transformation. Och precis som gåtorna, innehåller maskerna en viss deformation, så att masken kontrasterar med det naturliga mänskliga utseendet. Maskbäraren blir samtidigt sig själv och någon annan. Då hen tar på sig masken inträder hen i den ambivalenta zonen och ändrar på sina normala roller och beteende.

Masken symboliserar dubbel identitet, en icke-verbal motsvarighet till vitsar och gåtor. En av de traditionella folkgångarna presenterar sig själv som en mask:

*Vad är en mask utan ansikte? (Svaret: En gåta.)*²

I den gamla ryska traditionen var maskerandet en del av nyårs och fettisdagarnas firande. Grupper av unga män klädde ut sig, gick runt i byn, sjöng och spelade sprätt. Favoritmaskerna var Björnen, Zigenaren och Djävulen. De bägge sista presenterades på liknande vis: svarta ansikten och fårpälsen in- och utvänd. Skillnaden var den att Djävulen hade horn, medan Zigenaren hade stor näsa och kommenderade Björnen som skulle dansa, göra konster och skrämna bondflickorna.

Vladimir Propp skrev apropå traditionella maskeringar att ungdomarna klädde sig till gummor och gubbar, puckelryggiga, skäggiga och håriga, och till sådant som inte liknade vanligt byfolk.³ Zigenarmasken erbjöd en visuell stereotyp av en främling. Zigenarna var endast delvis assimilerade på den ryska landsbygden. Fastän de talade ryska, var deras levnadssätt helt annorlunda. Till skillnad från

² Sadovnikov, s. 2165.

³ V. Propp, *Russkije agrarnyje prazdniki*, Leningrad 1963, s.111.

bönderna levde de ett nomadiskt liv, bodde i tält, sysslade med smide och hästhandel, och man tillskrev dem magiska förmågor, bl.a. häxkonster och förmågan att spå. De föll utanför den vanliga kretsen i byn.

I den sovjetiska kontexten hade den traditionella Zigenaren som den symboliske Främlingen blivit ersatt med en annan etnisk mask. I urbana miljöer där man utbyter nyaste vitsar uppstod en oerhört produktiv genre av politiska vitsar som snabbt blev populär i hela Östeuropa, särskilt under 1960-80-talen: *armjanskoje radio*, känd som Radio Jerevan.

Radio Jerevan-vitsar

I Radio Jerevan är världen vänd upp och ner, en karnevalisk *mundus inversus*. Vitsarna skiljer sig från annan inofficiell folklöre genom sin typiska fråga-svar-struktur och sin absurditet. De lär framföras som frågeprogram i radiosändningar från Jerevan, Armeniens huvudstad.⁴

Några exempel räcker för att illustrera genrens speciella blandning av politik, sexism och rasism:

Vem består Högsta Sovjet av?

--Av folk som inte är kapabla till någonting och av dom som är kapabla till vad som helst.⁵

Varför går miliserna tre och tre?

-- En kan läsa, en kan skriva, och en som skall hålla ett öga på dessa två intellektuella.⁶

Kan en sovjetisk kvinna klä sig anständigt på sin lön?

--Ja, om hon klär sig på kredit och klär av sig för kontanter.⁷

Kan kommunismen byggas i Armenien?

-- Försök hellre i Georgien!⁸

(Här anspelar man på den etniska antagonismen mellan armenier och georgier.)

Att Radio Jerevan-vitsarna är modellerade efter de absurda armeniska gåtorna blir tydligt, om vi följer mönstret från den klassiska gåtan om sillen till dess modernare varianter:

Vad är det som hänger på en vägg, är grönt och piper?

-- ???

-- En sill.

-- Varför på en vägg?

⁴ Dora Shturman & Sergei Tictin, *Sovetskii Soiuz v zerkale politicheskogo anekdota*, London 1985.

⁵ Ibidem, s. 21.

⁶ Ibidem, s. 288.

⁷ Ibidem, s. 32.

⁸ Ibidem, s.40.

- *Min sill, jag hänger den var jag vill.*
- *Varför grön?*
- *Jag har målat den.*
- *Varför piper den?*
- *Den piper om den har lust.*

Jämför:

- Vad är det som är grönt, långt och luktar korv?*
- *Lokaltåget från Moskva.⁹*

(Tågen från Moskva var fyllda med folk som försåg sina närmaste i provinsen med korv, kött, frukt, mm.)

- Vad är 40 tänder och 4 ben?*
- *En krokodil.*
- *Och 4 tänder och 40 ben?*
- *Centralkommitténs Politbyrå.¹⁰*

Den lilla avslöjande detaljen, den gröna färgen, följer från sillen på väggen till krokodilen i Politbyrån.

Man nedbryter koden från den officiella politiska diskursen till nonsens, och avslöjar konflikterna bakom den ideologiska fasaden. Därmed deltar Radio Jerevan i en demaskeringsprocess där verkligheten blir avklädd och förlöjligad. Men dessa avslöjanden är i sin tur garderade med hjälp av den armeniska skyddsmasken. Vem är det som maskerar sig? Och varför just till armenier?

Den armeniska masken

Flera skikt av viktiga sociokulturella kontexter måste genomskådas för att Radio Jerevans komplicerade budskap skall klarna. Genren uppstod troligtvis under perioden av politiskt töväder som följde på Stalins död 1953, när det blev möjligt att berätta politiska vitsar utan att hamna i läger. Radio Jerevan kommenterade utvecklingen:

- Vad är en billig vits?*
- *En som kunde kosta dig 10 års straffarbete förut och bara tre år nu.¹¹*

De sista åren av Stalinregimen utmärkte sig för svår antisemitism. Sovjetiska judar anklagades för sionism, kosmopolitism och bristande patriotiska känslor. En närmare titt på Radio Jerevan-vitsarna ur den synvinkeln avslöjar genrens samband med den judiska situationen av etnisk otrygghet och med den traditionella judiska humorn.

⁹ Ibidem, s. 76.

¹⁰ Ibidem, s. 124.

¹¹ Ibidem, s. 323.

Till att börja med finner vi den tidigaste versionen av den klassiska armeniska gåtan om sillen hos Sigmund Freud i hans bok om vitsars förhållande till det undermedvetna, tryckt 1905, där den presenteras som en *Scherzfrage*:

”What is it that hangs on the wall and that one can dry one’s hands on?
It would be a stupid riddle if the answer were ‘a hand-towel’. But that answer is rejected.
– ‘No, a herring’.
‘But for heaven’s sake’, comes the infuriated protest, ‘a herring doesn’t hang on the wall.’
‘You *can* hang it there.’
‘But who in the world is going to dry his hands on a herring?’
‘Well’, is the soothing reply, ‘you don’t *have* to.’”¹²

I en artikel från 1921 nämner Roman Jakobson, en jude liksom Freud, en annan version av samma skämtfråga, den prototypiska armeniska gåtan som Jakobson kallar *anekdot*.¹³

Det är plausibelt att anta att armeniska gåtor är en form av judisk humor, vilken på 1950-talet utvecklades till en speciell genre av politiska vitsar. Dessa gav sovjetjudarna i en situation av sociala förföljelser en möjlighet att avreagera sina frustrationer i skydd av den relativt trygga, barnsliga och absurda armeniska maskeringen.

Armjanskoje radio tycks bekräfta detta i en vits om sig själv:

*Varför har Radio Jerevan slutat svara på frågor?
-- För att juden som hittade på svaren blivit sjuk.*¹⁴

(I en annan version av denna vits har juden flyttat till Israel.)

En rad paralleller i den historiska, sociala och etniska utvecklingen av judar och armenier som marginella populationer inkluderade i den ryska majoriteten stöder detta antagande. Armenier och judar tillhör etniska minoriteter av ungefär samma storleksordning, bägge en gång delar av det Ryska Imperiet, och sedan ingående i den multinationella Sovjetunionen. Den etniska stereotypen för både armenierna och juden framhäver liknande utseende: svarta ögon och hår, stor näsa, ganska kort kropp, och karaktärsdrag som klyftighet, vitsandet, ekonomisk begåvning och förmågan att klara sig i svåra situationer. Bägge folkslagen har sina rötter i Orienten. Deras historia är förknippad med äldre perioder av blomstrande kultur och civilisation, senare åtföljda av religiösa förföljelser, kosmopolitiskt liv i diaspora, och folkmord. Armenierna med sina internationella kontakter var liksom judarna en utmaning för nationalisterna. Folkmordet på en miljon

¹² Sigmund Freud, “Jokes and Their Relation to the Unconscious” (1905), *Works*, vol. VIII, Standard Edition: London 1971, s. 215.

¹³ Roman Jakobson, *Poetik och lingvistik*, Kontrakurs, 1974, s. 62.

¹⁴ Shturman & Tictin, s. 463.

armenier 1915 motiverades av de nationalistiskt sinnade turkarna på samma sätt som senare blev nazityskarnas motiv: armenier var potentiella förrädare, och frågan skulle få en slutgiltig lösning.

Det finns dock en viktig skillnad. Armenierna led av förtryck från de turkiska muslimerna pga. kristendom (armenier blev kristna så tidigt som på 300-talet). Armenierna bad själva om att få ansluta sig till det Ryska Imperiet, och de åtnjöt regeringens beskydd, medan judarna tvärtom förföljdes av kristna och i Ryssland fick de före revolutionen endast bo i särskilda områden (*tjerta osedlosti*) där de led av upprepade pogromer.

Efter revolutionen fick armenierna etnisk autonomi i den Armeniska Republiken med det tvåtusenåriga Jerevan som huvudstad. Ryska judar lever nu spridda i större och mindre städer, främst i den europeiska delen av landet. De flesta är assimilerade men avslitna från sitt språk, sina traditioner och sin kultur, även om detta långsamt kommer tillbaka till dem som vill, nu efter Sovjetunionens sönderfall. Möjligheten att emigrera till Israel ställer också judarna i en speciell, avundad och hatad position.

I detta socialt tvetydiga läge ligger jämförelsen med armenierna – som är så lika men lever under tryggare villkor – nära till hands. Den armeniska masken och accenten i Radio Jerevan känns då dubbelt tillfredsställande när judar, ytligt assimilerade men etniskt osäkra, spridda och utsatta för antisemitismen, får sparka på ett orättvist system och gömma sig bakom den dumsmarte armeniern. Masken ger tillfälle till flykt från förtryckande verklighet.

Men det finns ett ännu djupare skikt i denna verbala maskerad. Radio Jerevans vitsar var och delvis ännu är en del av modern rysk muntlig tradition. Som sådan sprids den genom hela befolkningen. Dess popularitet skulle aldrig nå sådana proportioner inomlands och utomlands, om detta bara gällde sovjetjudar. Snarare är det så att denna vitsform tjänar som en modell för avvikelse, framförallt för politisk opposition, analogt med svart ansiktsfärg i den traditionella maskeraden.

En människa utklädd till Djävulen; en gåta som utger sig vara en vits – och tvärtom; en skämtare i den armeniska masken som döljer en jude, vilken avslöjar realiteten bakom den officiella ideologiska masken ...I sådana sociala spel samarbetar koderna för att främja ett komplext innehåll genom synbarligen enkla former. Där lagras dubbelbottnade tolkningsmöjligheter: den första masken avslöjar ett annat ansikte, och under det ytterligare ett. Bakom transformationerna finns ett mönster som blir begripligt endast genom band som förenar dem.

En tidlös armenisk röst

Hans Wolf, musikkännare och journalist

För hundra år sedan, den 17 april 1915 för att vara exakt, ägde ett märkligt uruppförande rum i en armenisk kyrka i Galata-kvarteren i Konstantinopel, norr om Gyllene hornet. Det som presenterades var ett mer än timslångt verk för manskör, ”Patarag”, vilket närmast betyder liturgi. Upphovsmannen var den legendariske armeniske musikforskaren Komitas. Men om man i detta fall ska kalla honom tonsättare i västeuropeisk mening kan diskuteras. Han byggde på många års forskning om liturgisk armenisk musik med folkliga rötter, många år innan Béla Bartók och Zoltan Kodály kartlade den ungerska profana folkmusiken och använde den i sina verk.

Dagen efter uruppförandet framfördes ”Patarag” ännu en gång i kyrkan i Galata. Ett nytt framförande var planerat till den 2 maj. Men det blev aldrig av; stormen bröt in den sista aprilveckan när den ungturkiska massakern på armenierna inleddes. Komitas greps den 24 april och fördes till ett fångläger. Efter en tid frigavs han efter ingripande av en del inflytelserika personer, bland andra Henry Morgenthau som då var USA:s ambassadör i Turkiet. Men Komitas var i utomordentligt dåligt skick efter lägertiden då han utsatts för tortyr. Han fick ett mentalt sammanbrott och fördes till ett turkiskt militärsjukhus och efter krigsslutet till en psykiatrisk klinik i Paris där han vistades ända till sin död 1935 utan att någonsin mer höras av i musiklivet.

På några årtionden hade han under sitt märkliga liv genomfört mycket som helt kom att förändra situationen för den armeniska musiken. Han föddes som Soghomon Soghomonian 1869 i Kütahya (Kutina) i det ottomanska imperiet. Det fanns en konstnärlig ådra i familjen och hans mor skapade musik som han gärna sjöng. När han tidigt blev föräldralös hade ryktet om hans fina gossröst redan spritt sig. En som hade hört talas om honom var en man vid namn Tert-sagian som 1881 utnämndes till biskop i Etchmiadzin i det egentliga Armenien. Det behövdes goda röster till högtidligheterna och Soghomon togs dit. Han fick efter målbrottet namnet Komitas efter en känd armenisk präst, diktare och musiker på 600-talet.

Men den kristna armeniska traditionen var betydligt äldre än så. Redan under 200-talet hade den kristna kyrkan slagit rot där och det har sagts att den i Armenien etablerades på 300-talet som det första exemplet på kristendomen som statsreligion genom Gregorius Illuminator. Denne fick ju också ge namn åt kyrkomusikens grundbegrepp den gregorianska koralen.

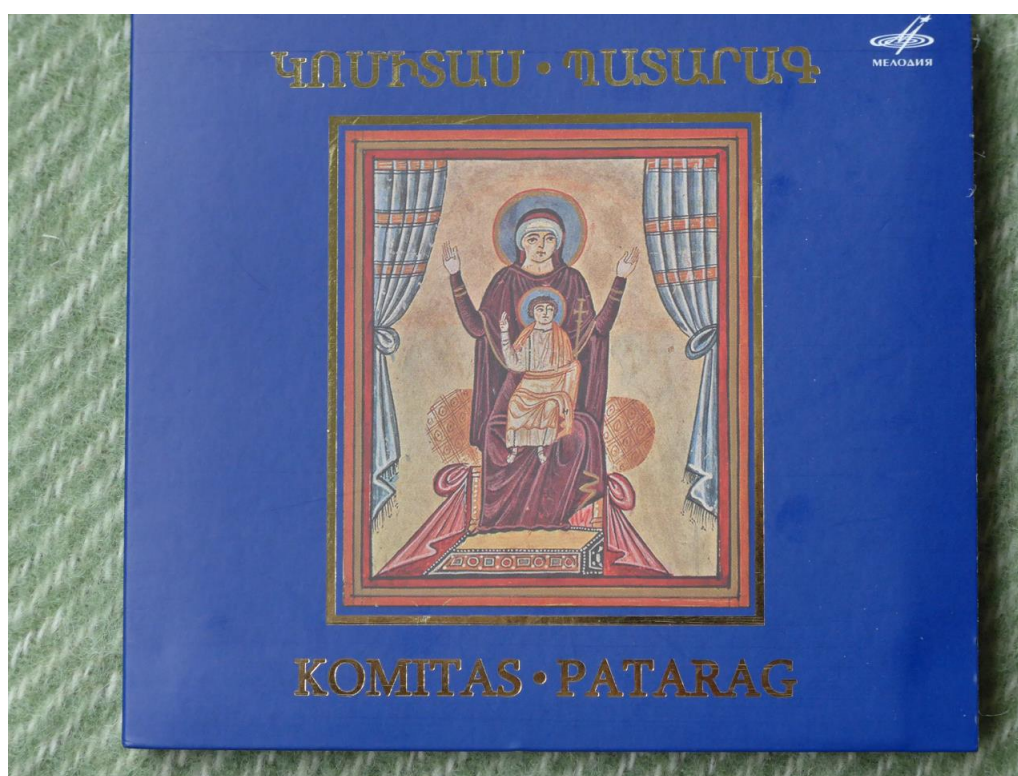
Men på 1500 år hann mycket förändras och många traditioner glömmas. I det kristna centrum som fanns Etchmiadzin fick Komitas nu möjligheter att forska, att klarlägga *khaz*, ett slags armeniska neumer, notskrift för östkyrkans musik, att uppsöka folkspillror och samla musik även utanför de centrala samhällena.

Han kom också att utmana en del hävdvunna uppfattningar och ”falska” traditioner och väckte opposition bland de konservativa.

Då inledde han en internationell karriär som förde honom till Berlin åren strax före förra sekelskiftet. Där kom han i kontakt med bland andra violinisten Joseph Joachim som såg till att han kunde studera vid Friedrich Wilhelm-universitetet, idag Humboldtuniversitetet, och vid Richard Schmidts ansedda musikkonservatorium.

Hans vidsträckta resor och kontaktnät framgår av att han grundade armeniska körer i Tiflis, Baku, Smyrna, Kairo, Alexandria, Lausanne, Genève och i Paris där han väckte Debussys beundran. Kören i Konstantinopel blev slutet på hans musikaliska bana. Han skrev ett 80-tal verk för röster – solo eller kör – och sju danser för piano som möjligen kan avspegla en mer profan sida av hans verksamhet, även om gränserna nog var svåra att dra när kyrkan genomsyrade det mesta.

En armenisk mässa blev aldrig färdig men ”Patarag” anses som den i dessvärre dubbel mening storslagna höjdpunkten på hans skapande. En inspelning på cd utgiven av det ryska skivbolaget Melodija 2011 avslöjar ett verk i 25 satser avslutat med en bön. Den melodiska linjen är långspunnen, deklamatorisk och enhetlig. Men fraseringen har en mjukhet, mer uttrycksfull än meditativ, som skiljer sig från den mer stränga och asketiska minimalism som präglar tonsättare som inspirerats av ortodox kyrkomusik från de slaviska eller bysantinska delarna av Europa.

Som i många av dessa verk är basarna i manskören förvisso påfallande. Men i ”Patarag” kompletteras de av en del ganska höga tenorstämmor som ger färg åt helheten och en omväxling mellan solo och den samlade kören. Dessutom finns kontraster mellan distans och närhet, en ganska vidsträckt dynamik. Att musiken är flerstämmig bidrar förstås till omväxlingen. Klangbilden är distinkt. Det framgår inte var inspelningen är gjord men det är mansstämmorna på Jerevan-operan som medverkar. Satstidlarna ges på engelska; kompletta transkriberade armeniska originaltexter med översättningar hade inte varit ur vägen.

Komitas sägs ha haft en välklingande och mjuk barytonstämma. Den spelades in vid två tillfällen före första världskriget. Det finns referenser till överföringar till cd som dock mött kritik för att inte vara tekniskt helt lyckade.

Utanför Armenien är föga känt om Komitas. Men det är inte osannolikt att han som kulturell centralgestalt postumt kan komma att få en plats i en eventuell armenisk vår. I dagarna har vi nåtts av uppgifter om oroligheter i Jerevan i samband med höjda elpriser. 6000 demonstranter har slagit läger inte långt från presidentpalatset. Rysk trupp är förlagd i landet och det finns betydande ryska ekonomiska intressen.

Två år efter Komitas död drabbades centralkommittén i det armeniska kommunistpartiet av omfattande utrensningar. Två av ledamöterna avrättades på stället sedan Mikojan, Malenkov och Beria sänts till Jerevan av Stalin för att hålla i yxorna. Hela politbyrån utrensades samtidigt med massarresteringar runt om i Armenien, som enligt den nya författningen inte längre tillhörde den Transkaukasiska federala sovjetrepubliken. Sedan något år tillbaka vilade Komitas stoft i det mausoleum som byggts till hans minne i Jerevan.

Det är kanske inte märkligt att Stalin hade problem med ett land som hade detta förflutna. Ryszard Kapuscinski uttrycker det så här i ”Imperiet”:

”Jag hade fornarmeniska krönikor med mig. Tusenåriga, mycket vackra texter, men man kan inte läsa för mycket av det – alltför mycket tårar och smärta. Armeniernas öde: sekel efter sekel av förföljelse, fördrivning, förskingring, hemlöshet och pogromer. Alltsammans nedtecknat i krönikorna. På varje sida är det någon som ber om räddning, någon som bönfaller för sitt liv. På varje sida ängslan, i varje versrad fruktan och ångest”.

Källor

Cd:

Komitas: *Patarag*. Jerevanteaterns manskör (Melodiya 1001844)

Litteratur i urval

Rita Soulahian Kuyumjian: *Archeology of Madness* (Gomidas Institute, London 2001)

Nikoghas Tahmizian: *Komitas and the Musical Legacy of Armenia* (Drazark Press, Pasadena 1994)

Robert Conquest: *The Great Terror* (London 1968)

Ryszard Kapuscinski: *Imperiet* (sv övers. Anders Bodegård) Stockholm 2003)

Minnen av Sovjet 1991

Magnus Ljunggren, professor emeritus

I Leningrad

I slutet av juni 1991, bara några veckor före det kupp försök som ledde till det sovjetiska sammanbrottet, for jag till Moskva på – neurokirurgisk kongress. Året innan hade jag återfått mitt visum efter en flerårig utestängning som ironiskt nog drabbat mig samtidigt som Michail Gorbatjov kom till makten. Min bror som var neurokirurg hade bjudit med mig som sin tolk.

Det kändes intensivt att någonting låg i luften. Glasnost hade gjort slut på de sista ideologiska förskansningarna. Det var svårt att i butikerna hitta lekamlig föda men det bjöds i stället på sina håll rikligt med andlig kost. Tidningarna var späckade med drabbande avslöjanden, boklådorna svämmade över av tidigare förbjuden eller otillgänglig litteratur som man kunde komma över för några kopek. Jag tvangs inhandla en bastant kappsäck för att ta hem alla böcker. Sovjetstaten tycktes befinna sig i ett högsänt interimstillstånd.

Vi började i Leningrad. Skälet var att vi hade publicerat en gemensam artikel om **Vladimir Bechtere**v, den modige neurologen som konsekvent hade utmanat tsarmakten men till slut kommit att duka under – som det verkade – för Josef Stalin. 1927 hade han kallats till Kreml för att undersöka Stalins plötsligt påkomna armstelhet. Den ständigt lika orädda ska ha förklarat det hela som ett fall av hysterisk paranoia. Natten efter dog han under oklara omständigheter, möjligen av förgiftning. Var han kanske Stalins första offer?

Vi hade skickat vår artikel till Bechterevs sondotter **Natalja**, Sovjetunionens ledande neurolog. Nu hade hon bjudit in oss. Vi hämtades på hotellet av hennes privatchaufför och forslades ut till Vetenskapsakademins semesterhem vid Finska viken. Där bjöd hon på ett glas vin och ett samtal kring den egna släkten. Hennes far hade skjutits 1937. Hon bekräftade att hennes farfar verkligen hade beordrats till Kreml och där ställt någon form av utmanande diagnos. Ingenting kunde dock med säkerhet sägas om hur han sedan snabbt hade avlidit. På den punkten krävde hon bevis och dokumentation. Och vi instämde. Det fanns tillräckligt med sovjetiska vandringslegender.

Det som chockade oss en smula var att Bechtereva paradoxalt nog samtidigt var öppen för de ockulta stämningar som gjorde sig allt starkare påminna under samhällssönderfallet. En skojare vid namn Kasjpirovskij härjade i rysk TV och påstod sig kunna kurerat människor direkt från rutan. Bechtereva menade sig

vara intresserad av hans ”övernaturliga” förmågor. Hon hade just, med Gorbajtjovs stöd, öppnat ett Hjärninstitut i Leningrad och där installerat mätinstrument som vore ägnade att fånga upp Kasjpirovskijs ”biofält”. Min bror stod närmast mållös.

Kanske ska man se det så här. Allt hade i sjuttio års tid varit förklaringsbart, underordnat en strängt materialistisk världssyn. Nu krackelerade den; då började även stora neurologer sväva på målet.

Inne i Leningrad passade jag på att besöka stadens mest legendariske dissident, **Ernst Orlovskij**, symboliskt bosatt intill Upprorstorget. Han hade sedan decennier outtröttligt agerat som om Sovjetunionen styrdes av förnuftet, skickat ut skrivelser och protester som byggde på en enorm juridisk sakkunskap och krävde konsekvens och logik. Inte en enda natt hade han faktiskt måst tillbringa i KGB-häkte. Där satt han nu i ett hav av böcker och tidskrifter, en allätare med intresse för det mesta från Jevtusjenkos dikter till ukrainska statistiska årsböcker, och formulerade nya vassa hänvändelser till olika myndigheter. Det kändes nästan som om han var i färd med att vinna en utmattningsseger över en alltmer sargad Sovjetmakt.

Våra medresenärer i chartergruppen befanns plötsligt till stor del vara svenska ingermanländare som anlant för att fira midsommar – Johannes Döparens dag – på en byslutning i sina gamla områden utanför Leningrad. Vi hakade på och fick uppleva något mycket säreget: tusentals ingrer från hela världen – Sovjet-Estland, Sverige, Finland, Tyskland och Kanada – som kommit samman för att fira nationens uppståndelse efter den långa sovjetiska istiden, med sång, dans, nationaldräkter och utskänkning. Detta var också en lägesbild: förkvävda och förtryckta nationella kulturer på väg mot upprättelse.

I Moskva

Så fortsatte vi till Moskva – där hettan lägrade sig över staden. Medan min bror satt av kongressföredragen hälsade jag på hos översättarinnan **Juliana Jachnina**. Hon stod sedan länge för en lysande kulturgärning till Sveriges fromma: hon hade, med utsökt känsla för ordens valörer, tolkat Strindberg, Söderberg, Hjalmar Bergman, Eyvind Johnson, Moberg, Dagerman, Gyllensten, Enquist och Norén. Nu var det, mitt i samhällskrisen, en gyllene tid för avkoppande deckare. Hon bekände att hon börjat intressera sig för – Frank Heller.

I själva verket var Jachnina systerdotter till mensjevikedaren Julij Martov, Lenins gamle medarbetare som sedan blivit hans motståndare och slängts ut ur landet när han protesterade både mot själva oktoberkuppen och det massdödande som följde. Hon hade faktiskt fått sitt namn efter morbrodern, en dold politisk markering från föräldrarnas sida år 1928, just när Stalin tog makten. Under 1950-talet hade hon – med hjälp av ett ficklexikon – börjat översätta från

vårt språk. Så blev den svenska litteraturen hennes andra hem, hennes tillflyktsort undan en brutal politik som nästan (i spåren av fördrivningen av Martov) gjort slut på hela hennes släkt.

Min bror hade just läst patologiprofessorn **Jakov Rapoport**s berättelse om hur han i början av 1953 i samband med den beryktade så kallade läkaraffären kommit att sitta i dödscell i Lefortovofängelset – innan allt till följd av tyrannens död löstes upp i intet. Detta var Bechterevehistorien omvänd: här hade ett antal framstående judiska läkare, med Rapoport i spetsen, beskyllts för att ha försökt giftmörda Stalin. Hans förhållande till läkare var alltid dramatiskt.

Rapoport hade fått ut sin bok under glasnost, den hade blivit snabböversatt till engelska. Det framkom nu – så liten är den ryska intelligentiekretsen – att Rapoport var Jachninas kusin. Inga problem för hennes del att ordna ett möte med den 93-årige f d dödscellsinternerna.

Rapoport visade sig vara en vithårig rese med bevarad livskänsla, med något nyfiket barnsligt kvar i själva blicken. Han var nygift med en kvinna i nedre 70-årsåldern. Paret bodde på åttonde våningen i ett höghus utan hiss, där den gamle lätt forcerade trapporna. Det han beskrev för oss var en Dostojevskijupplevelse: liksom den store författaren (som benådades i samma stund som han skulle avrättas) hade han således genom en ödets nyck återfått livet. De nattliga förhören i Lefortovo – där han kallades terrorist – hade varit alldeles fasansfulla. Han hade faktiskt erfarit en trygghetskänsla varje gång han återbördades till cellen. Trots allt: ett eget revir.

Så tog jag tåget ut till författarbyn Peredelkino och hälsade på ytterligare ett par formidabla överlevare. **Lev Razgon** var över 80 år gammal – men väl konserverad, som gamla lägerfångar ibland kunde vara. En gång hade han tillhört den kommunistiska aristokratin. Hans första hustru hade varit dotter till Gleb Bokij, högt uppsatt funktionär inom både partiet och hemliga polisen. 1937 greps Bokij och sköts – med honom försvann också dottern och svärsonen in i Gulagmörkret. Razgons hustru gick under, han själv överlevde 18 år i fångenskap. I lägret hade han mött sin blivande andra hustru, dottern till en av ledarna för det av Lenin och Stalin utplånade socialistrevolutionära partiet. De två förflyttades ofta och fanns länge på betydande fysiskt avstånd från varandra men lyckades på ett mirakulöst sätt hålla kontakten över taggtråden. På 60- och 70-talen blev han en uppmärksam författare av populariserande böcker om rysk vetenskap. Men om Gulag teg han – ända fram till sina glasnostmemoarer.

Vad jag särskilt slogs av var att Razgon redan på det här stadiet talade om kommunismen i imperfekt. På samma sätt som hos Rapoport fanns där en obändig livstro som ingenting hade kunnat knäcka. Året innan hade han för första gången i sitt liv fått resa utomlands, i samband med att hans bok utgavs på franska. Det hade varit en mäktig upplevelse. Nu förklarade han att Ryssland på sikt, för sin

egen skull, måste hålla rättegång mot kommunismen, åtminstone se till att symboliskt lagföra de ansvariga som ännu fanns i livet. Han var inte uppfylld av hämndbegär, han fann det bara nödvändigt att rättsinstanserna fällde sin dom över de ohyggliga brotten.

Det andra Stalinoffrets berättelse var än mer skakande. Hon hette **Jevgenija Taratuta**. Vad hon, en till synes blid babusjka, avslöjade ur sitt förflutna stod i våldsam kontrast till den prunkande sommaridyllen omkring oss. Hon hade vuxit upp i ett ryskt anarkisthem i Paris. Hennes far var lärjunge till furst Kropotkin, hon mindes Emma Goldman på besök i familjen. I maj 1917 hade hon repatrierats med föräldrarna. Fadern blev aldrig bolsjevik men accepterade leninismen som ett mindre ont än kapitalismen. Själv fann hon så småningom en fristad som barnboksförfattare.

1937 arkebuserades Taratutas far. Själv klarade hon sig. Det verkliga dråpslaget kom i stället långt senare, 1950, när Stalins kampanj mot judiska "kosmopoliter" nådde sin höjdpunkt. Hon arresterades i sin egenskap av judinna (dessutom med anarkistförflutet) och spärrades in, först i Butyrki-fängelset, sedan i Lubjanka. Hennes förhørsledare ville få henne att erkänna att hon var lejd av tre olika västländers underrättelsetjänster. Hennes särskilda plågoande slog henne i ansiktet, i bröstet, över ryggen. För att inte gå sönder och tappa förnuftet började hon, mitt under misshandeln, rabbla utantilldikter för sig själv: av Pusjkin och Majakovskij. Det hjälpte.

1951 hamnade Taratuta i ett läger ovanför polcirkeln. Där fanns 1500 invaliderade kvinnor med nummer på ryggen, samtliga tortyroffer. De sattes inte i något arbete. Allt gick ut på att stå emot den drygt 50-gradiga kylan. Jag konstaterade att hennes fingrar såg ut som vindpinade trädgrenar. Det var resultatet av att hon tvingats skala potatis som var så nerkyld att händerna stelnade. Några ukrainska bondkvinnor hade till slut befriat henne från dessa uppgifter mot att hon drog kända novellintriger för dem. För andra gången kom hon att räddas av Ordet.

Överlevnadskonst i olika former. Gamla människor med ofattbara vittnesbörd. Små rester av socialdemokratiska, socialistrevolutionära och anarkistiska motståndsfickor. Litteraturkritikern Ljudmila Saraskina skrev för några år sedan att rysk TV på 1990-talet begick ett fruktansvärt misstag, när man underlät att i större utsträckning dokumentera denna successivt utdöende generations livsöden. Det är nog sant. Vi fick under några dagar våra inblickar. Så många fler historier återstod att berätta.

Invid Vita huset, där duman höll till, ligger Rochdale-gatan, uppkallad efter ett engelskt vävarkooperativ på 1800-talet. Där satt jag i ett privatarkiv och botaniserade bland gamla brev och manuskript. Det kändes tryckande kvavt. En geting surrade envetet. Knappt två månader senare skulle hela bilden förändras: med Boris Jeltsin stående uppe på stridsvagnen utanför dumabyggnaden och

massorna vällande fram över gatorna, i protest mot kuppmakare och undantagstillstånd.

När kongressen var slut tog min bror och jag en promenad till statyn av Tjekans skapare Feliks Dzerzjinskij på Lubjanka-torget. Jag sade till honom: ”Titta noga på det här minnesmärket för det lär inte stå kvar länge till.” Det dröjde alltså några veckor. I augusti var ”Järn-Feliks” borta.

För ett kort, svindlande ögonblick såg det ut som om Ryssland skulle gå mot en ny frihet – den första i historien sånär som på handuppräckningarna i Novgorod på 1300-talet och de korta månaderna av pluralism under 1917. Nu vet vi att det inte blev så. Men till de historiska revolutionsårtalen fogades 1991.

Artikeln har tidigare publicerats (på engelska) i Baltic Worlds, nr. 4, 2011.

Recension:

Anders Fogelklou, professor emeritus

Ben Judah, *Fragile Empire, How Russia fell in and out in love with Putin*, Yale U P New Haven & London, 2013

Karen Dawisha, *Putin's Kleptocracy, Who owns Russia?* Simon & Schuster, New York et al 2014.

Dessa böcker behandlar liknande teman men är ändå ganska olika. Den första boken är nutidshistoriskt upplagd medan den andra är systematiskt strukturerad. Båda böckerna kan varmt rekommenderas. Judahs bok är synnerligen välskriven medan Dawishas bok ger ny fördjupad kunskap om ett korrupt system.

Redan titeln på Judahs bok anger att den är lite föråldrad. Det är inte längre fråga om att älska eller inte älska Putin; denne har redan en despotisk makt och omtalas som tsar, vilket Judah också skriver, men om man inte älskar Putin som oppositionen i Moskva och Sankt Petersburg 2012 så har det nu ringa betydelse. En ökad repression har hela tiden varit svaret liksom det utrikespolitiska äventyret och den nationalistisk hysterin med annekteringen av Krim och destabiliseringen av Ukraina. Utrikespolitiken kunde inte beröras i Judahs bok som skriver om tiden fram till 2012.

Judahs bok beskriver Putins väg till makten och hans penningstinna imperium. Boken beskriver inte bara Putins cyniska miljardärsgång runt det s.k. datjakollektivet *Ozero* utan också det vanliga Ryssland samt oppositionen runt Aleksej Navalnyj. Judah som var korrespondent för konservativa *Daily Telegraph* reser runt i Ryssland och finner att Navalnyj är okänd i provinsen. Endast Putin finns överallt genom framför allt televisionen. Inom landet pågår civilisationernas kamp mellan den nya medelklassen med krav på rättsstatlighet och demokrati

och provinsen som endast känner till en korrupt stat. Judah besöker Tuva-regionen som har den största alkoholkonsumtionen och mordfrekvensen i landet. Invånarna är till 84 % ett mongoliskt folk som nu lever i laglöst land. Den berömda putinska vertikalen når inte dit liksom den inte når Nordkaukasien. Ryssland har förblivit ett extremt ojämnt utvecklat land.

Den som sett filmen ”Leviatan” av Andrej Zvjagintsev förstår vad jag menar. Korruptionen är det sammanbindande samtidigt som det är det splittrande elementet i Putins Ryssland. Judah skriver att en dag är du Putins vän, nästa dag kan du bli hans fiende. Därför är Putin det förenande elementet. Du har inte råd att bli hans fiende. Alla är hans ”livegna” skriver Judah med en rysk referens.

Dawishas bok har redan med rätta blivit mycket omtalad. Den är också spännande läsning, lite av en dokumentär över maffiabrottlighet med statlig anknytning. Dawisha som är en känd forskare av postkommunistiska stater ger här en mycket detaljerad och faktarik beskrivning av Vladimir Putins finansiella och maktpolitiska ambitioner. De är två sidor av samma sak. Centrum är makten, *vlast*, inte de formella rättsreglerna som konstitutionen ger. Detta blir särskilt tydligt under Dmitrij Medvedevs presidenttid. Denne kan med nobelpristagaren Vargas Llosas ord i ”Bockfesten” kallas för ”låtsaspresidenten”. Avsnittet om Medvedev hos Judah har rubriken ”Servant Medvedev”.

Faktarikedomen i ”Putins Kleptocracy”, som vittnar om författarens flit och energi, gör den samtidigt svår att analysera kritiskt. Hon använder ofta amerikanskt officiellt material, dels öppet, dels från Wikileaks vilket i sin tur bygger på diplomatiska rapporter som ju återger vad den eller den sagt. De personer i Putins krets som blir föremål för västliga sanktioner beskrivs i boken.

Redan i början av sin karriär, före presidentskapet, syftade Putin enligt Dawisha till att bli centrum för ett tributsystem som skulle avgöra vilken medlem av eliten som skulle ta del av privatiseringens (enorma) vinster. Hon försöker belägga detta påstående i detalj.

Frågan är om Putin var lika målmedveten som hon hävdar. Andra omständigheter spelar också roll, t.ex. Jeltsins sjukdom och regeringsoduglighet. Även om Jeltsin måste avgå efter den andra regeringsperioden var det inte förutbestämt att Putin skulle efterträda honom. Men Putin visste att Jeltsin kunde räkna med Putins obetingade lojalitet.

Som t.f. president gav Putins första dekret Jeltsin och dennes dotter immunitet. Proceduren vilar som Dawisha säger på en oskriven förståelsehorisont (för att använda ett hermeneutiskt begrepp). Det var ju skickligt arrangerat av Jeltsin och Putin att den förre avgick i förväg så att valet sköts tillbaka till mars istället för juli. Dessförinnan hade Putin som premiärminister satt igång det andra underkuvandet av de tjetjenska separatisterna genom grovt militärt våld. Att det andra, populära militära ingreppet i Tjetjenien föregicks av mystiska dödliga

explosioner i Moskva och andra städer är bekant. Explosionerna tillskrevs tjetjenerna men det är sannolikt att den ryska säkerhetstjänsten låg bakom dem.

Redan andra forskare har konstaterat att grunderna till en hel del ryska förmögenheter kom till redan under Sovjettiden, under Gorbatsjov. Lagstiftningen om kooperativ möjliggjorde grundandet av i realiteten privata företag som också medlemmar av partiapparaten, KGB och Komsomol gjorde bruk av. Michail Chodorkovskij är en av dem. Kommunistpartiet hade dessutom stora utländska konton som efter kommunismens fall många försökte utnyttja till sin egen fördel.

Dawisha citerar också Boris Berezovskij som sa att den första dollarmiljonen under Gorbatsjov eller Jeltsin i huvudfallet kom till på ett icke-legalt sätt. Här var nog Berezovskij väl försiktig eller hycklande, eftersom korruption som ju även i Ryssland är ett brott, en olaglig handling som skall leda till straffrättsliga åtgärder. Korruptionen i Ryssland har ju snarare ökat än minskat på 2000-talet. Däremot finns det antagligen fler företagare som vill verka i ett mer korruptionsfritt klimat.

Hur Putin fick sin första dollarmiljon är kanske inte helt klart men det är i alla fall mycket sannolikt att som Putin vice borgmästare för utrikesekonomiska förbindelser under sin f.d. juridiklärare, ”demokraternas” ledare i Sankt Petersburg, professor Anatolij Sobtjak, gjorde sig skyldig till förskingring eller oriktig användning av statliga medel. Bland annat gällde det exporten av metaller och andra naturresurser i utbyte mot matleveranser från Tyskland. Livsmedlen anlände inte.

Stadens råd rekommenderade faktiskt att Putin skulle avsättas från sin post. I rapporten anklagades Putin för ”fullständig Inkompetens, närmast ond tro” och ”fullständig underlåtenhet och oansvarighet” i relation till de dokument som skulle sändas till den parlamentariska gruppen.

Den kommission under ledning av Marina Salje från Petersburgs lagstiftande församling som undersökte problemen fann alltså i sin nittonsidiga rapport att Putins handhavande av exportlicenser var ”i flagrant motsättning till lagen”, vilket dessutom skedde upprepade gånger. Redan innan Kreml medgivit tillstånd utfärdade Putin felaktigt formulerade exportlicenser som i de flesta fall inte förutsåg böter för icke-leverans och ofta saknade stämpel för att göra dem legalt bindande. Dessutom krävde Putins kommission överdrivna licensavgifter på 20 till 50 procent. Det var oklart var dessa pengar slutligen hamnade. Putins vänner, bland dem Gunvor-grundaren Gennadij Timtjenko, var en av dem som fick dessa till intet förpliktande exportlicenser. Gunvor är ett oljeexportföretag, där Putin påstås äga en stor del av aktierna. Stanislav Belkovskij hävdade redan 2007 att Putins förmögenhet uppgick till 40 miljarder US-dollar, främst genom dessa aktier. Putins egen redogörelse för denna affär är falsk som Dawisha skriver.

The rest is history. Putin utvecklade ett system, där varje ämbete, varje affär har ett pris och Putin står själv i centrum. Direktörslönerna i ryska statsföretag är också extrema. Systemet bygger på korruption på alla nivåer med Putin som förmedlande centrum men betalas med svåra moraliska, juridiska, politiska och ekonomiska problem.

Östbulletinen, nr. 2, 2015, årgång 19

ISSN 1654-8698

Utgivare:

Sällskapet för studier av Ryssland,
Central- och Östeuropa samt Centralasien

Tryckt i Stockholm 2015.

Redaktör och ansvarig utgivare: Ingmar
Oldberg

Östbulletinen utkommer med fyra
nummer per år och kan rekvireras i
utskrift från:

ingmar.oldberg@gmail.com, tel. 073-
0617592.

Postadress: Krukmakargatan 46, 11726
Stockholm

Tidigare nummer av Östbulletinen finns
tillgängliga på Sällskapets hemsida:
<http://www.sallskapet.org>